

Дар'я Семенова

УКРАЇНА ЕКЗОТИЧНА: КОНСТРУЮВАННЯ ІМПЛІЦИТНОГО ЧИТАЧА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРИГОДНИЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

Про пізнавальну функцію літератури для дітей та юнацтва говорять, коли захоплива історія, розказана до того ж у цікавий і зрозумілий для юної аудиторії спосіб, вчить чомусь новому, у привабливій формі подає інформацію про світ, незнайомі території, історичні події*. Пригодницькі романи природним чином виконують цю функцію: читач охоче вірить, що карколомні пригоди відбуваються радше у невідомому, дивовижному місці, у давні героїчні часи тощо, і з зацікавленням готовий дізнатися про цей незвичний хроно-топ. Пригоду як жанр часом ототожнюють із «подорожжю в невідоме»** — хоч би що те «невідоме» мало означати у конкретному випадку: дикі недосліджені терени «білих плям» на мапах, далекі планети у космосі чи фантастичні паралельні світи. Дослідники цього жанру на піку його розвитку — у західноєвропейських літературах «доби імперіалізму» — стверджують, що ця здатність пригодницьких романів захопливо знайомити із чимось новим може бути такою потужною, що

---

* Принаймні так можна уявити баланс між літературою для дітей та юнацтва, цінність якої обмежена можливостями популяризації, наприклад, текстами у формі репортажів, фейлтонів, науково-популярними текстами — і текстами, що мають безсумнівну естетичну цінність. Див про це, наприклад: Kuliczowska K. Dawne i współczesne problemy prozy dla dzieci (Dissert. Univ. Varsov.) / Krystyna Kuliczowska. — Warszawa, 1972. — S. 18, S. 54 і далі; Waksmund R. Wartości literatury dla dzieci i młodzieży w okresie kształtowania się jej modelu / Ryszard Waksmund // Wartości literatury dla dzieci i młodzieży. Wybrane problemy / pod red. J. Papuźnińskiej i B. Żurakowskiego. — Warszawa-Poznań : PWN, 1985. — S. 17–18.

** Phillips R. Mapping Men and Empire : A Geography of Adventure / Richard Phillips. — London & New York : Routledge, 1997. — P. 8

навіть виконувати певні «політичні функції» – виховувати майбутніх мандрівників, дослідників і колоністів, що підкорюватимуть невідомі дикі землі в реальному світі, зацікавившись ними на сторінках пригодницьких книжок*.

Ясна річ, що знайомство з новим не може починатися з порожнього аркуша, і прив'язка до знайомого – як порівняння чи протиставлення – поліпшить комунікацію з читачем, якому буде легше уявити незнайому реалію і далі стежити за сюжетом. «Повітря у пустелі було чистішим, ніж на вершинах Татр»**, – прочитає польський читач, і його ймовірний досвід, знання про те, що буває в Татрах, допоможе сконструювати образ того, чого він радше за все не знає, – пустелі Сахари. Звісно, таку книжку може взяти до рук хтось освічений, хто добре знає про пустелю Сахару і зовсім не знає про Татри; схожі комунікативні стратегії апелюють до окремих реальних читачів опосередковано, адже не можна врахувати досвід кожного, а через умоглядні конструкції того, як автор уявляє своїх читачів. Через набір подібних апеляцій можна відтворити більш або менш цілісний образ імпліцитного читача, притаманний певному твору чи групі творів.

У цій статті спробуємо оглянути деякі пригодницькі романи для молодших підлітків, що з'явилися в українській літературі наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, описати тенденції, пов'язані з конструюванням образу імпліцитного читача, його базових компетенцій, а також того, у яких напрямках автори намагаються розширити горизонти і знання своїх читачів.

Перш ніж зосередитися на тому, що саме за сучасними українськими пригодницькими романами у цьому комунікативному акті відоме, а що незнайоме й екзотичне для імпліцитного читача, згадаємо деякі вихідні позиції досліджень екзотики та екзотизму в літературі. Польський дослідник А. Стоф наголошує на відносності поняття екзотичного:

* Phillips R. *Mapping Men and Empire : A Geography of Adventure* / Richard Phillips. – London & New York : Routledge, 1997. – P. 1; 3; 17; Green M. *Seven Types of Adventure Tale : An Etiology of a Major Genre* / Martin Burgess Green. – Philadelphia : Penn State Press, 1991. – P. 145–147.

** Bienkowska D. *Daniel na Saharze* / Danuta Bienkowska. – Warszawa : Nasza Księgarnia, 1988. – S. 158.

«Не існує екзотичних територій у географічному сенсі так, як існують краї полярні, екваторіальні чи тропічні. Екзотичний характер описуваної території визначається на підставі порівняння з територією того, хто описує» *. Цей постулат лишає нас на півдорозі: отже, як екзотичний можна уявляти будь-який простір, незалежно від його об'єктивних якостей. Належить зробити ще один крок і розширити це твердження: вихідною точкою для порівняння також має бути не обов'язково «своя територія» в її об'єктивному виразі, а радше певний символічний простір «своїх значень», які можуть слугувати відправним матеріалом для зіставлення (порівняння чи протиставлення) в описі незнайомого-екзотичного. Лише так можна зрозуміти явище, на яке раз у раз натрапляємо в українських пригодницьких романах межі тисячоліть: екзотичним і незнаним простором, про який автори беруться повідомити читачеві своїми текстами, тут виступає номінально дуже «свій» терен.

Пригодницькі романи для підлітків привертають увагу і прописують як цікавий і екзотичний простір захопливих пригод — Україну, наповнюючи знання читача про її історію і топографію деталями про надзвичайні події й особливі місця. Що ж постає на цьому шляху до незнамого відомим елементом, що, як ми з'ясували, потрібен як відправна точка? Символічний порядок, уже відомий імпліцитному читачеві, судячи зі структури цих комунікативних актів, — це сучасна масова культура, а також певна «світова скарбничка» літературних і кінематографічних текстів. Передбачається, що читач миттєво впізнає певні згадки, що відсилають до образів із цього набору «глобальної культури», і відтак простежить за побудованою на цьому оригінальною думкою автора. Наприклад: «*Остап марив славою карибських піратів, зачитувався захоплюючими історіями про таємничі острови скарбів*» **, — повідомляє А. Бачинський про свого героя і

* Stoff A. Egzotyka, egzotyzm, egzotyczność. Próba rozgraniczenia pojęć / Andzej Stoff // Egzotyzm w literaturze / [red. nauk. Erazm Kuźma]. — Szczecin : Wydaw. Naukowe US, 1990. — S. 9

** Бачинський А. Неймовірні пригоди Остапа і Даринки / Андрій Бачинський ; худож. Дарина Бачинська. — К. : Грані-Т, 2010. — С.5.

відтак переходить до того, на чому зосередиться у своєму пригодницькому сюжеті: «Хлопець сподівався, що в скелях йому пощастить знайти скарби опришків – карпатських “піратів”» *. Це не okazіоналізм, а щось, на що натрапляємо в українських пригодницьких романах останніх років несподівано послідовно: у нас (в нашій історії, на нашій землі) знайдете щось не менш цікаве, ніж те, що ви звикли вважати цікавим, читаючи іноземні тексти. З роману Ірен Роздобудько «Пригоди на невідомому острові» можна висувати презумпцію, що «класична» історія про піратів і пригоди на безлюдних островах настільки читачеві цікава, що цілком можна переказати сюжет, який натякає на історії Дефо, Стівенсона і Верна, іще раз. При цьому і в такій суто фантазійній пригоді можна повідомити читачеві як побічну інформацію, що українська історія також мала своїх «піратів» ** (тут у цій якості представлено запорізьких козаків), отже, і вона варта зацікавленого вивчення. І. Головня у повісті «Знахідка століття, або привиди острова Кермек» також активно експлуатує цікавість читача до піратських скарбів і «робінзонівських» пригод, оповідаючи про ближній простір ***. Проте його головне послання про українську територію як захопливий і екзотичний терен полягає у тому, що тут можливі дивовижні знахідки, не менш важливі, ніж знахідки Шлімана в Трої тощо, маючи на увазі також, що ця «всесвітня історія» уже відома читачеві, на відміну від локальної, про яку слід іще розказати.

Цей механізм – розповіді про Україну через образи глобальної масової культури – експлуатує не лише позитивно-насичені уявлення, а й негативні: наприклад, у фантастичному романі А. і С. Руденків «Надзвичайні пригоди українців у Вирії» описано подорож у часі в період голодомору в Україні, і хронотоп, у який герої таким чином потрапляють,

* Бачинський А. Неймовірні пригоди Остапа і Даринки / Андрій Бачинський; худож. Дарина Бачинська. – К. : Грані-Т, 2010. – С. 5.

** Роздобудько І. Пригоди на невідомому острові / Ірен Роздобудько ; О. Грищенко (мал.). – Вінниця : Теза, 2008. – С. 93.

*** Головня І. О. Знахідка століття, або привиди острова Кермек : пригодницька повість для дітей серед. шк. віку / Іван Головня. – Луцьк : Волинянин, 2008. – С. 14, 17.

передано читачеві через знання про кінематограф: *«такого жаху не здатен уявити жоден голлівудівський хічкок»*^{*}. Та й при передачі образів, що не мають якогось емотивного забарвлення, суто для ліпшої передачі читачеві візуального ряду, а відтак стимулювання уяви і зацікавлення сюжетом, автори використовують матеріал із тої самої «скарбнички значень»: героїня *«одягнена, як її улюблена лялька Барбі»*^{**}, краєвид — *«точно малюнок з обгортки від батончика “баунті”»*^{***}, герой *«по-діловому, наче розвідник у фільмах про війну, розклав на траві топографічну карту й компас і заходився визначати, де вони опинилися»*^{****}, герої *«сподівалися побачити справжній порт — ряди пірсів, могутні крани, великі портові споруди і, якщо не океанські, то хоча б справжні морські кораблі, — як це показують по телевізору»*^{*****}.

Досі ми розглядали приклади використання образів, відомих імпліцитному читачеві з попереднього читання книжок, фільмів і назагал з масової культури, для зацікавлення «екзотичною» українською історією чи просто для пожвавлення комунікації з імпліцитним читачем на рівні окремих образів і деталей. У конструкціях в межах одного чи кількох речень можна виокремити своєрідні «тему» і «рему», перша з яких відсилає до знайомого образу з книжок, фільмів чи інших явищ сучасної масової культури, а друга — надає цих знайомих якостей певним елементам в структурі тексту. Проте дуже подібні явища можна побачити і на рівні цілих текстів.

Так, цікавим формальним експериментом є повість І. Ющука «Троє на Місяці», чий жанр автор означив як «граматико-фантастичну повість». Тут автор використовує передбачене зацікавлення юного читача пригодницьким сюжетом про подорож на Місяць для того, щоб повідомити йому знання про українську граматику. У цьому тексті

* Руденко С. Надзвичайні пригоди українців у Вирії : роман пригод /С. Руденко, А. Руденко. — К. : Вид-во О. Жупанського, 2007. — С. 195.

** Бачинський А. Цит. праця. — С. 37.

*** Роздобудько І. Цит. праця. — С. 35.

**** Бачинський А. Цит. праця. — С. 62.

***** Головня І. Цит. праця. — С. 6

найцікавіші повороти сюжету, кульмінаційні моменти міні-пригод зашифровано за допомогою використання орфограм української мови. Оповідь побудовано так, щоб читач конче хотів дізнатися вміст зашифрованого повідомлення, а відтак розібрався у граматичному правилі і застоував його.

Попри унікальність цієї повісті з формальної точки зору, вона стає в ряд інших текстів принаймні у двох аспектах.

По-перше, для цього та інших пригодницьких текстів є характерним переписування готових жанрових різновидів і властивих для них сюжетів, де усталена форма є своєрідною «темою», уже відомим, а новий зміст, пов'язаний з чимось «більш українським» – «ремою», тим, що автор береться повідомити читачеві. І. Юшук у передмові зазначає: *«цих пригод міг би знати кожен, якби йому вдалося потрапити на Місяць»* *. Зрозуміємо це як визнання певної вторинності: подібного роду пригодні описано уже в численних фантастичних текстах про подорожі на Місяць, на сюжетному рівні тут немає нічого оригінального. Мотиви переписування готових зразків жанру трапляються в українських пригодницьких романах там і тут. У повісті О. Ільченка «Багряна безодня. Земна і небесна історії» герой історії-обрамлення – київський школяр – переписує знайдений на книжковій полиці пошматований текст жанру «космоопера» на свій смак, змальовуючи героїчну українську команду бойового космічного корабля і насичуючи цей наратив національними маркерами (прописує уявлення про хоробрість і високий професійний рівень як про риси, що впливають з української національної ідентичності **, виводить спадковість героїв фантастичного майбутнього від народних героїв минулого ***). У «Пригоді на невідомому острові» І. Роздобудько пригодницьку історію представляє як написаний двома дівчатками-п'ятикласницями – очевидно скомбінований з

* Юшук І. Троє на Місяці : грамагико-фантаст. повість : для дітей серед. та ст. шк. віку / Іван Юшук. – К. : Грані-Т, 2010. – С. 5

** Ільченко О. Багряна безодня. Земна і небесна історія // Ільченко О. Смертельний круїз / Олесь Ільченко. – К. : Грані-Т, 2008. – С. 82

*** Ільченко О. Багряна безодня. Земна і небесна історія... – С. 73

багатьох зразків жанру – текст, героїнями якого стають уявні вони самі. «Суперагент 000. Таємниця золотого кенгуру» * та «Таємне товариство боягузів, або засіб від переляку № 9» Лесі Ворониної не мають таких експліцитних вказівок на переписування, проте, очевидно, наслідують усталені жанрові різновиди – історію про непереможного супергероя та історію про звільнення від інопланетних загарбників, не вносячи нового на формально-жанровому рівні, а роблячи їх «більш українськими».

По-друге, повість «Трое з Місяця» І. Ющука об'єднує з деякими іншими текстами те, що тут знання українського контексту представляється як вельми важливе, щось, що дає ключі до розв'язання загадок. У Ющука таким ключем є мовний, граматичний матеріал, натомість у «Неймовірних пригодах Остапа і Даринки» А. Бачинського і «Таємниці козацької шаблі» З. Мензатюк – історичний. У такий спосіб згадані елементи виконують одразу дві функції. З одного боку, автори не так утверджують уявлення про знання української історії, легенд, пов'язаних з різними місцинами, як про важливий матеріал, знання, що допомагає героєві пригоди перемогти. З іншого – тексти одночасно навчають цим історичним сюжетам у рамках захопливого читання про пригоду, актуалізують уявну мапу своєї землі, прописуючи і створюючи інтерес читача до «місць пам'яті» (обидва згадані романи оперують такими топонімами, як Підгірці, Золочів, Олеськ тощо, підживлюючи інтерес читача до них не лише як до історичних, а й як цікавих місць для відвідання), вводячи події й історичні постаті у виразно національний наратив (*«який же він тоді польський поет, якщо жив в Україні?»* **).

Певні побутові елементи повсякденної реальності, деякі побутові деталі, традиційно зневажувані як можливо менш якісний «вітчизняний продукт», пересотворюються не як профанний антонім до надзвичайного, а як вмістилище

* Ворониная Л. Суперагент 000. Таємниця золотого кенгуру : дитячий детектив / Леся Ворониная, К. Білетіна (худож.) – 3-ге вид., нова редакція. – Вінниця : Тезис : Соняшник, 2004. – 192 с.

** Бачинський А. Цит. праця. – С. 93

цього надзвичайного. Такими постають, наприклад, машини «вітчизняного виробництва» у романах «Таємниця козацької шаблі» і «Таємне товариство боягузів, або засіб від переляку № 9». Про те, що це перевертання традиційних очікувань, говорять самі тексти: у Л. Ворониної герої сподівається знайти машину часу «*щонайменше жовтого мерседеса останньої моделі*»^{*}, а натомість бачить «*обшарпаний розбитий “Запорожець”*»^{**}, але цілком подужує «*на цій іржавій консервній бляшанці... врятувати світ*»^{***}. Таке саме перевертання стереотипів викликає чарівна машинка в романі З. Мензатюк: «*Це ж треба: старе дрантя, а як почесало! Що то значить наш товаровиробник, – прошепотів міліціонер. – Віднині куплятиму тільки все українське!*»^{****}

Спробуймо подумати про можливі причини того, що національний контекст стає не відправною точкою «подорожі в невідоме», а «місцем призначення» цієї подорожі, змішуючись із різноманітними фантастичними контекстами (подорожі в часі, паралельні світи, змагання з нечистою силою, подорожі на Місяць і в далекий космос, протистояння інопланетній інвазії). Перша – пов'язана з загальними процесами дедалі більшого освоєння «традиційної» екзотики далеких країн. Це можна сприймати як продовження тенденції, якій підпорядковується розвиток пригодницької літератури вже приблизно століття. За Р. Філіпсом, європейська пригодницька література мірою того, як з європейських мап зникали «білі плями», «переходила від реалістичних до фантастичних, цілком вигаданих просторів»^{*****}, що, однак, не заважало, щоб традиційні «реалістичні» пригодницькі твори про екзотичні подорожі надалі писали і читали ще багато

* Воронина Л. Таємне товариство боягузів, або засіб від переляку № 9 : пригодницька повість / Леся Воронина, С. Храпов (худож.). – Вінниця : Теза : Соняшник, 2006. – С. 50

** Воронина Л. Таємне товариство боягузів... – С. 51

*** Воронина Л. Таємне товариство боягузів... – С. 51

**** Мензатюк З. Таємниця козацької шаблі : пригодницька повість / Зірка Мензатюк. – Львів : Видавництво старого Лева, 2006. – С. 90.

***** Phillips R. Mapping Men and Empire : A Geography of Adventure / Richard Phillips. – London & New York : Routledge, 1997. – P. 7

десятиліть. Ясна річ, що на Земній кулі надалі лишаються незвичні і дивовижні місця, проте залежно від того, що світ «стає меншим», їх уже апріорі не сприймають як екзотичні – у згаданому підході до виключно суб'єктивного визначення «екзотики». Ці далекі краї надалі можуть бути місцем для пригоди, але втрачають привілейоване значення: вони можуть бути тереном пригод не більше і не менше, ніж «свої», близькі простори.

Один з досліджуваних текстів підтверджує таке розуміння відмови від традиційних екзотичних земель як пригодницького хронотопу. Марко із повісті О. Льченка «Багряна безодня» розуміє, що подорожі в далекі країни стали вже занадто звичайними, буденними (*«мало не півкласу, його друзі й приятелі, вже їздили до Єгипту, Туреччини»* *), а деякі й до рідкісніших курортів), і його захват з приводу такої подорожі може виглядати *«наївним і кумедним»* **. Тому в структурі повісті пригоди в екзотичній країні назагал підмінено вставною історією – вигаданою Марком «космооперою».

І в ситуації, коли колишні пригодницькі терени у далеких країнах перестають бути привілейованими перед близькими, автори вибирають пригодницький потенціал «свого» хронотопу: і особливих, історично значимих місць, і простих, неприкметних і, на перший погляд, досить нудних провінційних теренів ***.

Друга можлива причина стосується настанови авторів на творення цих текстів як акцентовано національних пригод, адже їхньому читачеві, сучасним українським підліткам, бракує не пригодницької літератури назагал (і вони з пригодами у світовій літературі і кінематографі, здається, уже знайомі, як ми побачили, – принаймні так уявляють автори компетенції свого читача), а саме таких локальних, національно-забарвлених історій.

* Льченко О. Багряна безодня... – С. 63

** Там само. – С. 63

*** Інші автори також прописують близький простір як хронотоп пригоди, проте найвиразніше перетворення у сприйнятті від профанного до пригодницького спостерігаємо в повісті А. Птіцина «Посмішка азовського крокодила», див.: Птіцин А. Посмішка азовського крокодила : повість для дітей серед. та ст. шк. віку / Анатолій Птіцин. – К. : Грані-Т, 2010. – 157 с.

Аби не створити хибного однобічного враження, слід зазначити, що сучасні пригодницькі твори для молодших підлітків вчать свого читача далеко не лише увазі до національної «екзотики». У розглянутих творах для молодших підлітків є потужний пласт «дидактичних змістів». Пригодницькі твори побіжно вчать юного читача бути чесним, допомагати товаришам, відповідально ставитися до національного багатства тощо. Деякі твори, очевидно, орієнтовані на молодших читачів, говорять про такі чесноти більш прямо, ставлячи своїх персонажів у ситуації, коли в чарівний спосіб їхню чесність, наприклад, буде винагороджено, а нечесність – покарано*. Іншими словами, юного читача виховують, змальовуючи ситуації, де певний тип поведінки отримує досить швидко позитивне чи негативне «підкріплення»**. Орієнтовані на дещо старших читачів тексти пропонують аналізувати поведінку певних другорядних персонажів, зіставляти їхні слова і вчинки з наслідками вчинків.

Отже, короткий огляд деяких пригодницьких повістей і романів для молодших підлітків, що з'явилися в українській літературі протягом 1990–2000-х рр., дає змогу констатувати деякі тенденції. Ці тексти, розважаючи читача карколомними пригодами в різних, часто фантастичних хронотопах, виконують традиційну для літератури для дітей та юнацтва дидактичну функцію, а водночас зосереджуються на тому, щоб познайомити читача з акцентовано національними контекстами. Подекуди це набуває вигляду «переписування» зразків жанру як більш українських. Їх характеризують

---

* Найвиразніше в нашій досить довільній добірці – у повісті В. Нестайка «Чарівні окуляри» (Нестайко В. З. Чарівні окуляри : правдиво-фантаст. повість про надзвичайні пригоди київ. Школярів : для мол. і серед. шк. віку / Всеволод Нестайко; А. П. Василенко (худож.). – 2-ге вид. – К. : Веселка, Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2008. – 94 с.). У згадуваній вже повісті З. Мензюк «Таємниця козацької шаблі» ситуацію дещо перевернуто: чесність набуває самостійної цінності, вже є не передумовою для отримання винагороди, а винагородою – якщо героїня програє, вона буде змушена брехати щодня.

** За цією ж схемою відбувається «підкріплення» досить незвичної нової чесноти у А. Бачинського: героїв буде винагороджено за сміливість в обстоюванні певної справи – їм буде надано допомогу, якщо вони вже виявилися достатньо сміливі, навіть зухвалі, щоб звернутися по цю допомогу.

додаткові національні змісти, цілеспрямовані риторичні зусилля на те, щоб посилити статус знання української мови, національної історії і навіть «вітчизняних» елементів побуту. Автори пригодницьких повістей і романів уявляють, що компетенції їхнього імпліцитного читача вміщують попереднє ознайомлення з «класичними» пригодницькими сюжетами зі світової літератури і кінематографу, а також сучасною глобальною масовою культурою: саме на цьому попередньому знанні вибудовується комунікація багатьох образів, у тому числі пов'язаних з національним контекстом. Як наслідок, хоч як це парадоксально, у багатьох пригодницьких творах останніх десятиліть український контекст, номінально прописуваний як «свій», займає структурно місце «екзотики», незвичного і надзвичайного, у яке юний читач має нагоду заглибитися завдяки читанню.